

Regjeringsmakt og motstandspolitikk

En vitenskapshistorisk beretning om fluoren som inntok det politiske Norge

Kristin Asdal

TIK-senteret

Universitetet i Oslo

Postboks 1108 Blindern

0317 oslo

E-post: kristin.asdal@tik.uio.no

Abstract

In the last few years the tradition of science studies has started to turn “outwards” and engage in empirical studies of politics. This article is part of this movement. I present a cluster of selected stories to show how a specific form of governable nature was created in a particular set of scientific and technical practices. Through these stories I show how a new governable entity called “fluorine” altered established policies in Norway. I also show that this material entity “fluorine” became governable because it was quantified. This quantification helped to create “political fluorine” as a crucial object in real political events. Thus, the article is on the significance of numerical technologies in the making of the political. However, the politics of nature and its objects, come into being (or not) when they encounter other entities, such as the factory or “the economy”. The ambition of this is article is to demonstrate the ways in which these clashes or confrontations help to shape both a state politics and a politics of resistance.

Nøkkelord:

Foucault, vitenskapsstudier, miljøpolitikk, aktør-nettverk-teori, politisk historie

”Glad i dyr?” var tittelen på en artikkel i ett av de senere nummerne av *Tidsskrift for kulturforskning*. Artikkelen er skrevet av professor ved institutt for kulturstudier ved Universitetet i Oslo, Liv Emma Thorsen (2003). Den hadde undertittelen: En diskusjon av dyriske følelser og følende dyr. Artikkelen begynte med en rampete liten purke som fikk spalteplass i media en måneds tid før jul. Purka hadde vært på rømmen et par måneder. Nå var den blitt pågrepet og brakt tilbake til fjøset. I mel-

lomtiden hadde den fått navn og blitt til Anne. Med navn og bilde i avisa risikerte den ikke lenger å bli til juleribbe. I stedet skulle den nå få ny tilværelse som avlsdyr.

Dette er en spesiell historie. En historie utenom det vanlige. En gris på feil sted. Egentlig er det merkelig, skriver Thorsen, at medias interesse for griser er så laber. Den norske befolkningen konsumerer omkring 112 500 tonn svinekjøtt i året. Grisen er en viktig donor ved xenotransplantasjoner – det vil si å transplantere le-

vende celler, vev eller organer mellom to arter. Grisen erstatter mennesket som forsøksdyr i medisinsk forskning.

Er det, spør Thorsen, nettopp fordi griser er så intimt involvert i vårt levesett at de er usynlige? Dette leser jeg som nøkkelen til Thorsens prosjekt: Å gjøre slike involveringer, slike forbindelser, synlige, å virkeliggjøre dem, gjennom tekst.

Resten av artikkelen forfølger ikke vår tids Anne, men relasjoner mellom bønder og husdyr i perioden fra 1850 til 1950. Det forfatteren klarer, er å relativisere den følelsesmessige relasjonen mellom dyr og mennesker ved å bringe inn det historisk foranderlige i slike relasjoner. Det blir gjort samtidig som de gjøres reelle – gjennom sin konkrethet, sin materialitet.

I denne artikkelen skal jeg trekke på noen andre forskningstradisjoner som, i likhet med etnologien, har vært opptatt av å studere de måtene naturobjekter, ting og mennesker er viklet sammen på.¹ Det er samtidig tradisjoner som har vært spesielt opptatt av teknologiers og vitenskapers betydning – og av hvordan vitenskap og teknologi inngår i politikk. Jeg tenker på laboratoriestudiene og aktør-nettverk-inspirerte arbeider i kombinasjon med governmentality-tradisjonen fra Michel Foucault.

Vitenskap er en frisk kilde til nye former for makt, heter det hos Bruno Latour (1998). Slik er det det skapende og det produserende, ikke det kontrollerende og repressive, ved vitenskapelig praksis som er poenget. I stedet for å operere med natur som analysens utgangspunkt, handler det her om hvilke former for natur som kommer til gjennom ulike tekniske og vitenskapelige intervensjoner. Her åpnes det også for andre grep om politikk enn teknokratikritikkens, som tradisjonelt har fokusert på hvordan vitenskap lukker

rommet for politikk. Vitensskapte objekter og saker, nye realiteter som stadig bringes til torgs, kan tvert imot åpne opp for politikk (Barry 2001), åpne opp for strid og konflikt der politikken før nærmest hadde vært for "natur" å regne.

Det er her, i det en kan kalle vendingen av vitenskapsstudiene "utover" mot politikkfeltet, at denne artikkelen arbeider. Jeg skal fortelle noen utvalgte historier som viser hvordan en spesifikk form for natur kom til og ble gjort regjerlig gjennom tekniske og naturvitenskapelige praksiser, og hvordan en vitenskapelig bestemt entitet, "fluor" kom til å vende på etablert politikk på helt spesifikke måter. Jeg skal vise hvordan fluorsaken kom til som reelt og regjerlig objekt gjennom å bli satt på tall – og hvordan det var en betingelse for at fluorsaken kunne bli en reell politisk begivenhet. Slik skal dette være en historie om tallteknologiers betydning for politikk.

Til tross for denne artikkelens undertittel, er dette likevel ikke helt uten videre en historie om hvordan tallfestede fluorstørrelser – uten motstand – inntok det politiske Norge. Det har å gjøre med de to problemstillingene denne artikkelen utforsker: Det handler om hvordan naturpolitikk, som "fluorsaken", kommer til i møte med andre tekniske og vitensskapte objekter, nemlig økonomiske størrelser. Det gjør at vitensskapte realiteter, som "parts per milligram fluor", ikke nødvendigvis blir så mektige størrelser. I tillegg handler det om at motstand og kritikk utspiller seg i relasjon til stat og sentrumspolitikk. Gjennom slike koplinger kan kritikk og motstand vokse i omfang og betydning. Men slik formes også selve saken på bestemte måter. Ikke alle former for relasjoner og kritikk får innpass og betydning. Det denne artikkelen utforsker, er dermed ikke bare hvordan en sak vokser seg stor.

Den utforsker også hvordan det å vokse seg stor skjer i konfrontasjon og sammenstøt med andre interesser – og at slike sammenstøt innebærer at noen former for kritikk eller relasjoner blir gjort ubetydelige og små. Denne artikkelens argument er at dersom en skal studere politikk, forstå sentrumsmakt og politikkfelt, er det avgjørende å studere også disse ”avskallede” forbindelsene, de formene for motstand og kritikk som *ikke* når fram.

Der Thorsens prosjekt var å gjøre menneske-dyr-involvering synlige, virkeliggjøre dem, gjennom tekst, er mitt prosjekt å synliggjøre hvordan slike forbindelser er blitt skallet av på veien til etablert sentrumspolitikk. Ambisjonen er å peke på hvordan slike former for ”avskallet” sentrumspolitikk har bidratt til å etablere natur som noe ”der ute” – et institusjonelt felt som ikke var ment å handle om involveringer mellom ting, natur og mennesker, men snarere om ”utslippstallet” – og dets effekt.

Helt konkret er det Årdal Verk som er denne artikkelens utgangspunkt.² Dette anlegget som allerede sto der, nesten klar til bruk, da tyskerne forlot Norge etter okkupasjonen. Det måtte vel tas i bruk? Det var et verk som ikke bare kunne gi arbeid på fabrikken, men også være et emblem for det moderne Norge, ”et sosialt eksperiment”, som det het på Stortinget da politikken rundt Årdal Verk ble diskutert. Det jeg er ute etter, er ikke først og fremst ”det sosiale”. Det jeg er ute etter, er hvordan oppstarten av Årdal Verk også kom til å bli avgjørende for oppkomsten av et eget politikkfelt som i dag gjerne går som det sosiales motsats, nemlig natur- eller forurensningsfeltet.

Da Årdal Verk ble vedtatt satt i arbeid, skulle verket produsere 12 000 tonn aluminium i året. Men i tillegg skulle det hver

time bli produsert et uvisst antall kilo fluor. Hvor store mengder det ville være snakk om, var det ingen som diskuterte på forhånd. Og mens aluminium fra Årdal ble solgt på verdensmarkedet, ble fluoren værende i Årdal. Det er ”fluorsaken” og det vitenskapelige, tekniske og politiske arbeidet som ble gjort for å etablere forbindelsen mellom utslipp av fluor fra Årdal Verk og de effektene denne fluorproduksjonen medførte i verkets omgivelser, jeg skal følge. Det skal handle om et praksisfelt, de styringspraksisene som bidro til å skape ”forurensningsfeltet” i første omgang, men også noen av de praksisene som ble ekskludert fra dette forvaltningsområdet.

En bit av en teorihistorie

Politisk teori fokuserer alt for mye på institusjoner, og alt for lite på praksiser, hevdet Foucault (1980 i Gordon 1991). Den typen praksiser han pekte på, var praksiser med produktive, skapende effekter. Gjennom disse praksisene skapes nye realiteter. ”Vi lever i en verden av programmer”, skriver Colin Gordon (1991: 87-104) med referanse til Foucault, og knytter dette til hvordan den vestlige verden de siste fire hundre årene har gitt opphav til diskurser som produserer programmer med det siktemål å forme den sosiale realiteten, forme samfunnet. Gordon peker her på det som siden har kommet til å bli en avgjørende side ved ”governmentality-tradisjonen” etter Foucault:³ Disse diskursene produserer eller frambringer sitt eget objekt-område som samtidig blir siktemålet for inngrep og intervensjon.

I ettertid har en mengde akademiske arbeid utforsket akkurat dette. Hva går disse tekniske sidene ved det å regjere ut på? Hvordan foregår styring gjennom disse

tekniske apparatene, metodene, praksisene og strategiene? Betydningen av tallteknologier for styring, er ett felt som har kommet til innenfor en slik Foucault-inspirert tradisjon. Det er blitt skrevet om hvilken betydning tall og målinger, ja kvantitative størrelser, har og har hatt for utviklingen av moderne demokratier, om forholdet mellom målinger, tall og muligheter for å styre – og for så vidt: for å bli styrt. Det er skrevet om hvordan velferdsstaten, det som i en norsk sammenheng gjerne blir omtalt som en periode for vekst og velstand, er blitt konstituert og muliggjort gjennom etableringen av et teknisk-økonomisk planleggingsapparat hvor tallfestinger og målinger av produksjon, av økonomisk utvikling eller vekst, har utgjort en grunnbetingelse.

Felt eller områder, som for eksempel ”økonomien”, er ikke bare kommet til gjennom teoretisk utvikling, blir det hevdet. Det blir vist til hvordan det nasjonal-økonomiske forvaltningsapparatet slik det kom til midt i forrige århundre, ikke bare ble muliggjort gjennom nye begreper for å tenke omkring økonomi på. Det ble også til gjennom konstruksjonen av et stort statistisk apparat hvor dette området ble skrevet inn, synliggjort, satt på modell, kalkulert og gjort sammenlignbart. Gjennom dette statistiske apparatet kunne nasjonale økonomier bli sammenlignet, og størrelser, som for eksempel vekstrater, komme til (Miller og Rose 1990, Rose 1999, Désrosières 1998, Lie og Roll-Hansen 2001).

Dette er interessante arbeider. Historien om etterkrigshistorien omformes gjennom å skrive vitenskaps- og teknologihistorie. Det er en form for vitenskapshistorie som gir ting og teknologier betydning. De får ikke bare betydning som redskaper for en programfestet politikk, men også på den måten at de blir forstått som

konstituerende for politikk. ”Våre forestillinger om samfunnet er skapt av de samfunnsrealitetene som tallteknologier bringer fram i dagen”, skriver Nikolas Rose (1999). Det dreier seg derfor ikke bare om at disse områdene er politisk skapt, men også om at politikkområder kan frambringes gjennom tall. Tall bidrar til å gjøre moderne former for styring mulig fordi de medvirker til å produsere selve styringsområdet, det området hvor styringen skal foregå innenfor – eller kanskje riktigere – ved hjelp av. Måleteknikker bidrar ikke bare til å innskrive en allerede eksisterende virkelighet. De er konstituerende for virkelighet, blant annet gjennom å produsere kalkulerbare områder, områder som muliggjør styring og forvaltning.

Det handler om ”et intellektuelt maskineri”, er det blitt påstått (Rose og Miller 1992:182). Slik koples også vitensmakt og det materielle sammen på metaforisk vis. Også helt konkret har vitenskapsstudiene og ”regjeringslitteraturen” til Foucault blitt koplet sammen. De indirekte styringsteknologiene med fokus på handling på andres handlinger er blitt koplet med uttrykk som ”handling på distanse og kalkulasjonssentre” (Miller 1994). Det disse sistnevnte arbeidene har bidratt til, er å understreke betydningen av det materielle, av vitenskapers og teknologiers betydning i slike sammenhenger. Her dreier det seg om en annen viktig dimensjon som kom i tillegg til Foucaults arbeider. Dette er fordi aktør-nettverk-teorien, som disse uttrykkene er hentet fra, ikke skiller mellom menneskelige og ikke-menneskelige aktører, mellom natur og kultur, mellom samfunnsvitenskapelige og humanistiske vitensområder på den ene siden og naturvitenskapelig kunnskap på den andre.

Til sammen er dette likevel ressurser og et vokabular en kan bli litt ”svett” av. Står

ikke sentrumsmakten i fare for å bli total? Her blir det ingen begrensninger verken i redskaper eller materiale for å kunne kontrollere. Hvor blir det av relasjonene, i betydningen hvordan felter, saker og apparater oppstår i møter eller konfrontasjon med hverandre? Og hva med betydningen av motstand og kritikk, som kanskje nettopp ikke oppstår fra et sentrum? I en studie som har med naturpolitikk i form av forurensningsspørsmål å gjøre, er dette spørsmål det er vanskelig å komme utenom. Den tallfestede fluor-saken i Årdal kan i hvert fall vanskelig fortelles eller etableres uten å gå veien om Verket.

Å etablere en sikker forbindelse

Året 1950 gikk det et telegram fra en gruppe fortvilte og utålmodige bønder i Årdal, et avsidesliggende bygdesamfunn i Norge, til landbruksmyndighetene i landets hovedstad, Oslo. Året før var det etablert aluminiumsdrift i bygda. Nå forsøkte bøndene å få støtte for at det fantes en forbindelse mellom røyk-utslippene fra verket og sykdommen som kort tid etter hadde begynt å herje besetningene hos bøndene i bygda:

Med tilvising til dei paagaende undersøkjingane om røykskadespursmaalet i Aardal og til den lovnad som sist er gjeven or sakfører Harris i Bergen skulle det resultatet no ha vore komen hertil Tangen...[...] dei mange sjuke husdyr og vaaronni som no skulde gjerast gjer oss heilt raadlause slik som tilhøva har vorte dessuten er det 2 aar sidan skadeverknaden fyrst synte seg saa det attaat vert ei økonomisk problem diverre har ogsaa røykskadespursmaalet helst utvikle seg til ei tolmodprøve.

Hva var det som foregikk? Bøndenes tele-

gram var altså knyttet opp mot bygdas aluminiumsbedrift. Men var det nå egentlig noen forbindelse mellom verket og de syke dyrene? Var det nå egentlig fluoren som var problemet når bøndenes besetninger var blitt syke? Det var en sikker forbindelse, via vitenskapelig testing, bøndene nå håpet å få etablert gjennom det "resultatet" de ventet på fra Oslo, landbruksdepartementet og laboratoriet ved Veterinærhøyskolen.

Problemet bøndene forsøkte å få et offisielt svar på, var ikke nytt. Det hadde startet året før, sommeren 1949, kort tid etter at produksjonen i Årdal var igangsatt. Problemet ble beskrevet i et brev til Veterinærdirektøren fra distriktsdyrlegen i området. Tidligere på sommeren var han blitt varslet om en "mystisk" sykdom som hadde begynt å opptre i en del besetninger i Utladalen, selve hoveddalføret i Årdal. Allerede samme dag hadde distriktsveterinæren reist til Årdal for å undersøke det hele nærmere: "Jeg reiste først til Svalheim gård i Utladalen", heter det i hans reisebeskrivelse. Det var en gård med en besetning på tilsammen 14 storfe. Distriktsveterinæren var ikke i tvil om hva problemet besto i. Jeg "ble her snart klar over at vi i Øvre Årdal står overfor et alvorlig tilfelle av fluorforgiftning", skrev han, samtidig som han ga videre detaljerte beskrivelser av fenomenet:

Det viste sig at i 10 besetninger var både ku, sau og geit mer eller mindre angrepet. Dyrene virket sløve og vilde helst ligge, de hadde vanskelig for å reise sig og gå. Ble de tvunget til å gå, virket de stive og ømme i kroppen. Nogen få hadde påviselige oppdrivninger på ribbenene og mange hadde øyenbetendelse med uttalt tåreflod. Praktisk talt alle dyr i besetningen hadde påviselige symptomer.

Deretter ble diagnosen hans knyttet opp mot aluminiumsdriften i samme bygd:

Det er ingen tvil om at vi her har å gjøre med en kronisk fluorforgiftning som følge av naboskap med de nye aluminiumsfabrikkene.

Lignende beretninger som distriktsdyrlægens, kom fra annet hold, også fra bøndenes advokat. I et brev til ledelsen ved Årdal Verk i Oslo på nyåret året etter, videreformidlet han beskrivelser han hadde fått fra sine klienter, bøndene i Årdal:

Under mitt nærvær i Årdal fikk jeg [...] følgende beskrivelse av hvordan skadevirkningen gjorde seg gjeldende: Røken fra smelteovnene var merkbar under alle vindretninger unntagen ved østenvind. I forholdsvis stille vær med regn og skodde og særlig om sommeren sjenerte røken mest. [...] Det ble anført som et eksempel at en geit eller en sau som gikk ute en av de verste røkdager, i løpet av en dag ble helt blåsort. [...] Kreaturene nektet å spise gress, høy eller løv som var belagt på denne måte, og etter å ha spist noe derav, ble de meget hurtig syke. Virkningen var som en forgiftning. Det begynte med at dyrene fikk rinnende øyner. Dernest ble de svake i benene, fikk kuler store som valnøtter på siden av benene og hadde vanskelig for å reise seg i båsen.

Advokatens konklusjon sammenfalt med distriktsveterinærens: Han kunne ikke forstå det annerledes enn at det her måtte være ganske klart at de skadevirkninger bøndene og dyra var utsatt for måtte tilskrives røyken fra aluminiumsverket.

Ledelsen ved Årdal Verk avviste på sin side at det eksisterte noen slik forbindelse

mellom produksjonen ved verket og de syke dyrene. Deres holdning var utvetydig:

Vi har ikke kunnet finne at de undersøkelser Verket har latt foreta i anledning av de innkomne klager gir holdpunkter for den antagelse at de påståtte ulemper skyldes røken fra smelteovnene. Vi er derfor av den oppfatning at de skader klagene gjelder er vårt selskap uvedkommende.

På henvendelsen fra bøndenes advokat, var dette svaret fra Årdal Verks ledelse.

Dermed var verken øyenvitne-beskrivelser eller kliniske diagnoser tilstrekkelig til å etablere en akseptert forbindelse mellom Årdal Verk og de syke dyrene i Årdal. Verken øyenvitne-beskrivelser eller kliniske diagnoser hadde makt eller styrke til å "rokke ved" selve verket. A/S Årdal Verk avviste forbindelsen. Industridepartementet, som var selskapets eier og overordnede, lot seg heller ikke bevege. Dét var bakgrunnen for telegrammet fra bøndene i Årdal til landbruksmyndighetene i Oslo, som jeg viste til over.

Halvannet år etter at dette telegrammet ble sendt, nesten to år etter at distriktsveterinæren hadde gitt sin diagnose basert på kliniske undersøkelser, kom de første resultatene fra laboratorieundersøkelsene ved Veterinærhøyskolen. Konklusjonen var at

(k)jemiske undersøkelser, [...] viser et så høyt fluorinnhold at det med støtte i den erfaring og det kjennskap som man både her hjemme og i utlandet har hatt til fluorets skadelige virkninger – må sies å foreligge sikre beviser for en fluorforgiftning hos husdyrene.

Dette var konklusjonen bøndene, Veterinærdirektøren og Landbruksdeparte-

mentet hadde ventet på. Nå kunne departementet gå videre med saken. Kort tid etter ble instituttets konklusjoner formidlet til Industridepartementet, som en tilstrekkelig sterk forbindelse. Nå måtte det anses helt klarlagt at det forelå en fluorforgiftning av husdyrene som følge av forurensninger med fluorforbindelser, og at dette skyldtes røyken fra Årdal. Landbruksdepartementet gikk nå ut i fra at Årdal Verk ikke lenger ville bestride årsakssammenhengen mellom røyken og fluorforgiftningen – og at verket var villig til å erstatte skaden.

Omtrent samtidig ble saken tatt opp i Stortinget: ”Etter det som ligg føre, er det klårlagt at røyken frå Årdal Verk gjer stor skade på planter og dyr. Kan ein rekne med at Industridepartementet vil gjera sitt til at det straks vert teke skyn over skaden som er gjort, og at det frå verket si sida straks vert teke rådgjerder som kan avgjera skadeverknaden?” ble det spurt (Tidende S 1961, s. 1598).

Det var handelsministeren som svarte: ”Jeg håper at representanten[s] spørsmål ikke etterlot det inntrykk at Årdal Verk stiller seg vrangvillig til de problemer som melder seg for brukerne i Årdal. Men en står her overfor et nokså komplisert problem som Årdal Verk har plikt til å undersøke før det tar endelig standpunkt til” (Tidende S, s. 1600). Men nå lå resultatet av prøvene der. Etter dette måtte det ”ansees sannsynliggjort” at det nok var en sammenheng mellom utslipp fra verket og de syke dyrene. ”Det er påvist skade på vegetasjon og på husdyr”, sa statsråden.

Få dager etter gikk det brev fra A/S Årdal Verks eier, Industridepartementet, til selskapets ledelse. Her henstilte departementet selskapet om straks å ta skritt for å avholde skjønn slik at det kunne fastsettes erstatninger for den skade som fabrikk-

røyken i Årdal hadde medført på vegetasjon og husdyr.

Produksjonen av et ”forurensningsfelt”

Jeg startet den empiriske delen av denne fortellingen med bøndenes fortvilte telegram til sentrale myndigheter i Oslo. Jeg fortsatte med den sendrektige reaksjonen fra politiske myndigheter og det som vanskelig kan leses som annet enn maktarroganse overfor bøndenes situasjon. Det var ikke før bøndenes situasjon kom som tall, i form av kvantitativt bestemte måletall, at den situasjonen bøndene selv hadde erfart fra dag én, ble etablert som sann. Likevel, er dette uten videre en fortelling om hvordan de lokale, bøndene i Årdal, mistet all makt over sin egen situasjon og nå var fullstendig overlatt sentraltmaktens styring på distanse? Er det riktig å forstå dette som et eksempel på laboratorieviten-skapens imperialistiske makt, som eksempel på avpolitisering av politikk, og på hvordan politikk reduseres til et spørsmål om måletall – om teknikk?

I tråd med de perspektivene jeg innledet denne artikkelen med, skal jeg lese det som skjedde på en noe annen måte. I stedet for å forstå telegrammet og den rekken av begivenheter som fulgte, som et eksempel på hvordan politisk betonte spørsmål reduseres til tall og teknikk, skal jeg lese det som skjedde som et uttrykk for hvordan en politikk kom *til* gjennom laboratorieviten-skapelige og tekniske prosedyrer og innretninger. Våre forestillinger om samfunnet er skapt av de samfunnsrealitetene som ”tall-teknologier” bringer fram i dagen, refererte jeg fra Rose tidligere. Akkurat som andre inskripsjonsteknikker, konstituerer tall det området som det ser ut til at det representerer. Ikke bare er disse områdene politisk skapt, men selve politikkområdet blir på

denne måten frambrakt gjennom tall, er hans resonnement (Rose 1999). Når det gjelder situasjonen for bøndene i Årdal, gir en slik analyse mening. Vel måtte bøndene i Årdal vente på resultatene, men når disse måletallene kom, var det disse som stadfestet situasjonen som "unormal" og problematisk. Gjennom måletallene ble det etablert en autorisert forbindelse mellom verket og de syke besetningene i verkets omgivelser.

Tall fungerer som mektige tillitsproduserende teknikker, de er midler for å sikre tillit mellom det lokale nivået og de avgjørelsene som blir tatt sentralt, skriver Rose videre. Dette kan også sies å være tilfelle når det gjelder ÅSV, aluminiumsbedriften i Årdal. Industridepartementet aksepterte tallene. Det samme kom ÅSV til å gjøre. På den annen side *var* ÅSV allerede del av sentrum. Det dreide seg om en statsbedrift som i tillegg hadde hovedkontoret sitt i hovedstaden. Når det gjelder bøndene i Årdal, som ble rammet av bedriftens produksjon av fluorutslipp, er det vel så relevant å omskrive Rose: Riktignok fungerte tallene som mektige tillitsproduserende teknikker, men *dét* var i form av midler som sikret sentrums ansvar overfor skader som uavlatelig ble produsert lokalt. Slik bidro tallene til å styrke "de lokale" i deres bestrebelser på å utfordre de avgjørelsene og den politikken som var dominerende; å etablere A/S industriNorge.

Det gir derfor ikke mening, vil jeg hevde, at bøndene og deres besetninger ble *redusert* til tall, til teknikk. Tvert imot bidro disse tallteknologiene som sprang ut av laboratoriet, til å produsere bøndene og deres besetninger som store. Ikke bare ble røykskadesaken, fluorskandalen, i Årdal et anerkjent faktum. Måletallene bidro til å gjøre bøndenes sak "stor" – så stor at den kunne røre ved verket.

Men dette var ingen situasjon tallene eller laboratoriepraksisen skapte "alene" eller av seg selv. Alene har tall spesielt, vitenskapelig fakta generelt, liten makt eller styrke. Tallene fikk betydning ved at bøndene etterspurte måleresultatene og siden satte disse i arbeid gjennom sine kanaler. Gjennom bøndenes kanaler og arrangementer fungerte tallene som politisk motstand. Tallene bidro til å styrke dem som var perifere i deres bestrebelser på å utfordre de avgjørelsene og den politikken som var den dominerende. Det skjedde fordi det materialet som var blitt hentet lokalt; knokler, urinprøver, poser med stråfôr, returnerte til bøndene i Årdal – i form av tall som de kunne bruke i sin motstand mot et sentralt apparats industripolitikk.

Å gjøres til objekt for tekniske eller vitenskapelige undersøkelser, er ikke nødvendigvis undertrykkende, men kan tvert imot være et premiss for egen handlekraft, argumenterer Charis Cussins (1998). Et avgjørende premiss er at resultatene kommer tilbake, gir resultater tilbake, til dem det gjelder.

Det var *dét* som skjedde i dette tilfellet. Sanksjonert av departementet ble resultatene fra Biokjemisk institutt returnert til de lokale aktørene, bøndene, og bøndenes representanter, i Årdal. Året etter, i 1952, ble det holdt voldgiftsrett i bygdas Folkets Hus. Her, gjennom voldgiftsretten, ble ulike former for fortidig og samtidig dokumentasjon av fluorforgiftning trukket sammen til én sammenhengende historie. Fysiske skader hos husdyrene ble sett, anerkjent og beskrevet. Disse beskrivelsene ble sammenstilt med det som var kjent fra tidligere fluorosetiltfeller både i Norge og i utlandet. Igjen var det de kjemiske analysene av gress og høy, av knokler og urin som fikk det avgjørende eller siste ordet. Som det het i referatet fra rettsforhandlingene:

Av kommentaren til analyseresultatene framgår, at Instituttet har funnet at høyprøvene inneholder unormalt store mengder fluor sammenlignet med høy av normal beskaffenhet. I ekstreme tilfeller ligger innholdet ca. 50 ganger høyere enn normalt.

Om knokkel- og tannanalysene het det at det i prøvene fra syke dyr i Øvre Årdal var funnet ekstremt høyt fluorinnhold. I tenner fra geit i Øvre Årdal hadde instituttet ”funnet fluormengder opp til 4526 p.p.m mot 264 p.p.m i tenner fra friske dyr”.

Etter rettens oppfatning var det ingen tvil: Det dreide seg om fluorose i så godt som alle de tilfellene hvor det var satt fram krav om erstatning, og det var en fluorose som var fremkalt gjennom røyken fra aluminiumsfabrikken. De angitte symptomene stemte med det sykdomsbildet som ble regnet som typisk for fluorforgiftning. Det handlet om ømhet i benene, stiv gange, avmagring, tåreflod og til dels vanskeligheter med å tygge. Retten la til:

De før nevnte analysene fra Biokjemisk institutt om fluorinnholdet i tenner, knokler m.v av syke dyr taler også sitt tydelige språk.

Analysene ga god støtte for at skadene skyldtes fluorforgiftning. Det ”unormalt høye” fluorinnholdet som var funnet både i knokler, tenner og urin fra angrepne dyr ga, sammenholdt med de kliniske funnene, bildet av ”en ekte fluorforgiftning”.

Tallene talte altså sitt tydelige språk. Dette var et språk, et teknisk språk, med politiske effekter – i første omgang i den forstand at bøndene ble tilkjent erstatning for de økonomiske tapene de hadde lidd. Slik fikk bøndenes motstand, ikke minst slik de ble mediert via de nye tallteknologi-

ene, betydning. Deres motstand og kritikk bidro til å åpne opp, til å politisere den industripolitikken som i disse årene nettopp ble forsøkt etablert som noe naturlig.

På denne måten ble fluorsaken i Årdal en politisk begivenhet. Etablerte fakta om fluorsaken skapte en uro omkring verket (Law 2000) – som kom til å vedvare. Det var en uro som bidro til at det *ble* en landbrukssak, en røykskadesak, men også etter hvert et røykskaderåd. For fluorsaken i Årdal forflyttet seg utover det lokale rettsoppgjøret. Røykskadesaken i Årdal var den direkte årsaken til at det *ble* et statlig forurensningfelt med et eget institusjonelt apparat, om enn lite, i første omgang. Med utgangspunkt i dette institusjonelle apparatet med tittelen ”Røykskaderådet” – som senere skulle bli til SFT (Statens forurensningstilsyn), ble det etablert en konsesjonsordning for forurensende industri. I tilknytning til dette ble det etablert kontroll- og måleprogrammer for å overvåke, kvantifisere og dermed regulere forurensende utslipp. Her var fluor ett avgjørende eksempel, men ikke det eneste.

Gjennom disse måle- og kontrollprogrammene skilte fabrikkens indre og ytre rom lag. Det ble etablert et ”ytre rom”, et rom utenfor bedriften. Dette utslippsfeltet hadde ikke med ”naturen” å gjøre. Snarere dreide det seg om et abstrakt rom ”mellom” bedriften og de ytre omgivelsene. Slik muliggjorde måleprogrammene at ”røykutslipp” ble et eget felt, løsrevet fra dyre- og menneskekropper – og naturomgivelsene, men også fra fabrikkens indre, fra arbeidsmiljøet.

Slik bidro tallteknologiene til å gjøre forurensningssaken større – og regjerlig. Gjennom å overvåke og kjenne til utslippsmengdene var ambisjonen at utslippene skulle bli lavere. Med utgangspunkt i denne

kunnskapen ville industrien selv bidra til å redusere sine utslipp, var forståelsen. Også slik bidro motstand og kritikk til å skape sentrumspolitik.

Grenser for motstand og tallpolitikk

Så langt har jeg argumentert for at bøndernes sak vokste seg stor. Ja, gjennom deres motstand og kritikk kom en fluor-politikk, ja et forurensningsfelt, til, har vært mitt resonnement. Men som forfattere inspirert av Foucaults forelesninger omkring "gouvernementalité" har påpekt, kommer ikke motstand og kritikk til *utenfor* maktens institusjoner eller politikkområder. Kritikk og motstand står ikke i noen fundamental opposisjon til regjeringsmakt. Det er ingen radikal forskjell mellom de politiske, tekniske og etiske strategiene som har formet vår samtid og de politiske, tekniske og etiske strategiene som har opponert mot dem (Barry ofl. 1995). Vår samtid kan like mye spores tilbake til slike motstandslogikker som til imperativer om kontroll. Dette er det spesifikke relasjonelle poenget jeg har vært inne på tidligere. Det er ikke et spørsmål om å handle *på*, men om en relasjon.

Mitt argument i tilknytning til dette er at saker samtidig vokser seg store på bestemte måter. Gjennom et slikt relasjonelt forhold blir det etablert rom for noen typer politikk og saksformasjoner. Samtidig ekskluderes andre. Ikke *alle* former for motstand og kritikk får innpass. Samtidig formes selve motstanden og kritikken gjennom slike møter med regjeringsmakt. Dét bør inngå som en del av en analyse av kritikkens betydning. Nettopp en *mangel* på eller en avskalling av forbindelser kan bidra til å skape saker, institusjonelle arrangementer eller felt på bestemte måter. Politiske saker eller institusjonelle felt

formes ikke bare gjennom at det etableres allianser og sammenhenger. De formes også gjennom eksklusjoner, ved at spesifikke sammenhenger ikke kommer i sirkulasjon, men tvert imot kuttes ut eller brytes av (Strathern 1996).

Å vise fram bruddene og utgrensningene, den kritikken eller de relasjonene som *ikke* virker eller får politiske effekter, er ingen enkel oppgave. Det er jo snakk om former for kritikk som ikke har sirkulert like langt eller fritt som de sentrale formene for politikk – som jo gjerne i ettertid kan spores gjennom sin etablerthet og dokumenterthet. Å spore slike sammenhenger er et spørsmål om materiale, men også om metode. En må akseptere å gripe fatt i noen fliker, noen situasjoner, som kan bidra til å åpne opp for visse sider, visse saksformasjoner, som ellers ville ha gått tapt i enhver forstand. I den neste delen av min fortelling er det det jeg skal gjøre.

I den historien jeg så langt har fortalt fra Årdal, har jeg i liten grad lagt vekt på dyrenes situasjon eller relasjonen mellom dyrene og de som eide dem. I stedet har jeg lagt vekt på bøndernes situasjon "alene", som produsenter så å si. En slik måte å skrive historien på reflekterer hvordan kontroversen mellom ÅSV, departementet og bøndene tok form. Den ble formet innenfor en kompensasjonslogikk, der bøndene i en rekke omganger gjorde krav på, og fikk, erstatning overfor de økonomiske tapene de hadde lidd. De ble kompensert for at det ikke lenger var plass til dem og deres levevei på samme måte som tidligere.

Selve verket forandret seg til å begynne med lite. På kort sikt var det bøndene som måtte forandre seg mest, ja radikalt. Måletallene som ble produsert via Bio-kjemisk institutt kom tilbake til bøndene og stadfestet røykskadesaken. Samtidig ble de del av et "fluorregime". Som en del av

dette måtte bøndene tilpasse sin produksjon, sitt arbeid og sitt levevis til de varierende måleresultatene.

Slik ble styringsteknologiene i lang tid knyttet opp mot bøndene selv, og ikke til et sentrumsapparat og en sentrumspolitik som gjennom å intervenere overfor verket ivaretok deres livsformer. Den motstanden bøndene og deres organisasjoner medierte hadde reelle politiske effekter, men altså med klare begrensninger, ja til dels med eksperimenterende og utraderende konsekvenser for deres liv som bønder. Det var begrenset hvor langt kritikken og motstanden rakk.

En relasjonshistorie

Det finnes spor av andre måter å relatere seg til fluorsaken og bøndene på, som ikke ble brakt videre som del av en institusjonell politikk. Det fantes elementer av andre måter å relatere seg til det som skjedde på, enn bønder som *økonomisk* skadelidende. Det dreide seg om beretninger som tok utgangspunkt i at bøndene ikke var alene, men inngikk i nære forbindelser mellom dyrene de eide – og hadde omsorg for.

”Dyreplaging å holde husdyr i Øvre Årdal”, het det i *Sogns Avis* i 1954 (21. januar), tre år etter det første erstatningsoppgjøret. Artikkelen brakte videre det enkelte bønder hadde fortalt: ”Vi orkar ikkje sjå dyra lida lengre. Vi burde vore melde for dyrplaging alle som ein.” Det ble protestert mot den formen for detaljregulering bøndene ble utsatt for, en detaljregulering som medførte at bøndene bare kunne slakte dyrene ut i fra dokumentert grunn – dersom de skulle få erstatning. Protestene var grunnet i de lidelsene dette medførte både for dyr og mennesker:

Bøndene skal driva med dyr her. Det er

fastset det. Men, seier dei, ingen som ikkje har sett det kan forstå kor dyra lid, og forstå kor vondt det er å sjå på lid-inga.

Det ble vist til at dette var en samtale som pågikk i det stille. Bøndene hadde ikke sagt noe offentlig. De hadde ikke fortalt om de lidelsene dyra hadde blitt utsatt for, og om hvordan de led med dem.

Det dreide seg altså om bøndenes relasjoner til dyra sine, deres medfølelse og omsorg for dem. Også dette var en del av fluorsaken, men den forble liten og foregikk for det meste i det stille, i sine lokale sammenhenger. En av de historiene som ble fortalt, handlet om hvordan dyrene var blitt stelt med etter å ha blitt kjørt til fjells i lastebiler fordi de ikke kunne gå selv:

Ho som stelte dei fortel at ho i lange tider hadde tre kyr liggjande på kvar sin stad ute i marka. Dei kunne ikkje få seg derfrå, og ho laut bera før og vatn til dei. Kraftfôr laut dei få skulle dei halda livet oppe. Og i ruskever laut ho ut med klede og breia over dei. [...] Dette er litt av det ho fortalde, og heilt nøkternt att-gjeve. Det har ikkje kome med noko av uttrykket i andletet hennar, ikkje noko av tonen i røysta då ho sa, at ingen som ikkje har sett det forstår kor dyra leid.

Slik handlet fluorsaken ikke utelukkende om produsenter, men også om omsorgsrelasjoner. Bøndene var ikke alene, selv om de i stor grad ble konstituert som ”alene” innenfor den kompensasjonslogikken de ble en del av.

Å formulere det som skjedde som dyreplageri er også en særegen måte å gripe an fluorsaken på. Innenfor en slik logikk er det ikke bøndene som blir alene, men tvert imot dyrene. Det er dyret ”alene” som

kommer i fokus. *Foreningen for Dyrenes beskyttelse* brakte saken inn for både politimyndigheter og Landbruksdepartementet. Problemstillingen foranlediget også en interpellasjonssak i Stortinget, samt oppslag i den riksdekkende avisa *Nationen*. Men heller ikke denne måten å formulere problemet på ble brakt videre som noen del av sentrums politikk. I Landbruksdepartementet ble denne måten å formulere problemet på kuttet av og avvist: Aldri hadde veterinærmyndighetene eller representanter for bruksdepartementet konstatert tilfeller der dyr hadde vært medtatt og lidende på en sånn måte at det kunne betegnes som dyreplageri, het det.

Poenget mitt er ikke å argumentere for at slike forbindelser *burde* vært en del av sentrums politikk. Det jeg ønsker er heller å vise fram noen tilfeller hvor forbindelser ble avskåret, for dermed å vise at "fluorsaken" kunne blitt annerledes. Bestemte former for ekskluderinger bidro til å etablere fluorsaken, og forurensningsfeltet, på helt bestemte måter: Fluorsaken ble en tallsak og en kompensasjonssak som ekskluderte en rekke praksisrelasjoner. Det handler om praksisrelasjoner mellom mennesker og dyr, men også mellom mennesker og ulike former for natur. Det forurensningsfeltet som kom til, var dermed også kommet til gjennom eksklusjoner som ikke ble ansett som relevante for det som framsto som "saken".

Skjøre versus sikre forbindelser

Det var ikke tilfeldig at disse eksklusjonene skjedde. Det må ses i sammenheng med de institusjonelle arrangementene som motstanden og kritikken skulle virke i relasjon til. Her var "sikre forbindelser" stikkordet. For at motstanden og kritikken skulle få politisk betydning, skulle ha effekt i møtet

med Verket, med industrien, ble sikkerhet i form av kvantitative størrelser og vitenskapelighet, avgjørende. At forbindelsen mellom utslippene og de syke dyrene ble etablert som et vitenskapelig faktum, var avgjørende for at kritikken fikk vokse i betydning. Slik ble motstand og kritikk tvunget inn i en tall-logikk, som her da Landbruksdepartementet måtte redegjøre for kritikken om dyreplageri overfor politimyndighetene: Det saken sto om, svarte landbruksmyndighetene, var å komme fram til "en sikker konklusjon". Dette var tidkrevende arbeid. Mange analyser måtte tas og med stort krav til nøyaktighet. Dette var den relevante problemstillingen.

Slik var det altså ikke bare bøndene, de "lokale", som ble tvunget inn i et slikt tallregime. Det gjorde også Landbruksdepartementet, én sentrumsinstans i møte med en annen, nemlig Industridepartementet. Det var jo nettopp gjennom landbruksmyndighetenes relasjon til Industridepartementet, til industrisaken og til Verket, at fluorsaken ble formet som et spørsmål om sikre måletall.

Betydningen av kritikken

Når jeg har forsøkt å arbeide med utgangspunkt i et relasjonelt perspektiv og med et relasjonelt grep, har det vært et forsøk på å konkretisere Foucaults "regjeringslitteratur" som et reelt relasjonelt prosjekt. For selv om dette kan sies å ha vært intensjonen med Foucaults begrep om *gouvernementalité*, har det i mindre grad blitt fulgt opp i konkrete studier innenfor det en løst kan kalle denne tradisjonen. Det som gjerne og først og fremst er blitt gjort til gjenstand for konkrete studier, er styring *fra* et sentrum og styring *over* materielle forhold og subjekter lokalt eller perifert plassert. Den problemstillingen som har

ligget til grunn for min fluorhistorie har imidlertid vært hvordan motstand og kritikk er av betydning – for å forme stat og politikk, ja for det som gjerne omtales som sentrum. Jeg har villet vise hvordan motstand og kritikk blir formet i intimt samspill med tallteknologier, med vitensskapte objekter og vitenskapelige og tekniske miljøer. Gjennom slike koplinger har kritikk og motstand vokst i omfang og betydning.

Det er et prosjekt som er inspirert av en feministisk kritikk som har påpekt at det andre, ikke minst et mannlig forskerblikk, har framstilt som død, passiv, materie, har vist seg å være subjekter med stor handlekraft og betydning (Haraway 1989, Martin 1994, Ong 1995). Argumentet er blitt overført til en rekke områder, til diskusjoner av konsum, av medier, av kunnskapsproduksjon. Slik har kritikken bidratt til å oppvurdere "brukeren". "Brukeren" er ikke bare "bruker" av fakta og vitenskap, men selv aktivt medskapende i produksjonen av dem, har vært argumentet. Slik sprenges da også skillet mellom produsent og bruker.

Å framvise brukerens – eller motstandens – betydning er en helt sentral del av min egen fluorhistorie. Samtidig har jeg villet vise at en slik form for kritikk kan komme til kort: Det kan ikke bare dreie seg om å oppvurdere brukeren, men også om hvordan selve saken blir til.

Det dreier seg ikke bare om *hvem*, eller *hvilke* grupper eller aktører som får virke inn eller delta, men om hvordan saker og objekter formes, gjennom hvilke relasjoner. Slik kan en vri på spørsmålet om kritikkens og brukerens betydning, til et spørsmål om betydningen av bestemte former for relasjoner.⁴

I vendingen mot empiriske studier av politikk og kritikkens betydning for utformingen av sentral politikk, er dette avgjørende. Nettopp i dette møtet er det

helt avgjørende å få tak i, ikke bare *hvem* som deltar, men hvilke former for saker som blir resultatet av slike konfrontasjoner eller møter. Her er det altså ikke bare et poeng å få tak i eksklusjoner av menneskelige aktører, men eksklusjoner av bestemte måter å forme diskurser, saker og livsformer på.

Fluorsaken i Årdal hadde ikke kommet til som noen reell politisk begivenhet uten motstanden, kritikken og protestene fra aktører innenfor landbruket. Men i dette møtet var det ikke plass til alle former for kritikk og motstand. Bare ved hjelp av strømmen av presise tall, tall som overskred det som var etablert som normalen, var det kraft nok til å bevege selve Verket. Det Verket som allerede sto der og ruvet, både for seg selv og som en del av den politikken for industriproduksjon, eksportinntekter og industriarbeidsplasser det inngikk i.

Noter

1. I motsetning til for eksempel positivismekritikken, se Kristin Asdal 2004a "Positivismekritikk kontra post-konstruktivisme. Hans Skjervheim kontra Bruno Latour" I: *Sosiologi i dag* vol. 34, s. 27-45.
2. Artikkelen bygger på et par av kapitlene i min doktorgradsavhandling: *Kristin Asdal, Politikkens teknologier. Produksjoner av regjerlig natur*. Universitetet i Oslo/Unipub 2004. Sitatene i artikkelen er hentet fra veterinæravdelingens arkiv i Landbruksdepartementet, Riksarkivet, boks 288: Luftforurensning-Fluor 1949–1954. Helt presise kildehenvisninger kan finnes i avhandlingen. Den overordnede analysen bygger imidlertid på avhandlingens studie av etableringen og praksisene knyttet til forurensningforvaltningen.
3. Foucaults forelesning med tittelen "La gouvernementalité" er nylig oversatt til norsk: Michel Foucault "Regjering" i Foucault: *Forelesninger om regjering og styringskunst*, Oslo 2002. Her finnes også to andre forelesninger som tematiserer mye av den samme problematikken. Tekstene er oversatt av Iver B. Neumann, som også har skrevet en introduksjon til denne delen av Foucaults forfatterskap.
4. Her trekker jeg på Annemarie Mol: Det handler

ikke om en "politics of who", men heller om "the politics of what". Annemarie Mol 2002. *The Body Multiple: Ontology in Medical Practice*. Duke University Press, Durham. Se også Donna Haraway f.eks 1995, "Situerte kunnskaper: Vitenskapsspørsmålet i feminismen og det partielles perspektivets forrang" i Kristin Asdal, Brita Brenna, Ingunn Moser og Nina Refseth (red.) *En kyborg til forandring – nye politikker i moderne vitenskaper og teknologier*. TMV skriftserie nr. 12: Oslo.

Litteratur

- Asdal, Kristin 2004. *Politikkens teknologier. Produksjoner av regjerlig natur*. Universitetet i Oslo, Oslo.
- Asdal, Kristin 2004a. "Positivismekritikk kontra post-konstruktivisme. Hans Skjervheim kontra Bruno Latour". I: *Sosiologi i dag*. Vol. 34, s. 27-45.
- Barry, Andrew 2001. *Political Machines: Governing a Technological Society*. Athlone Press, London.
- Barry, Andrew, Vikki Bell, og Nikolas Rose, 1995. "Introduction". I: *Economy and Society*, Vol. 26, s. 485-488.
- Burchell, Graham 1996. "Liberal government and techniques of the self". I: Andrew Barry, Thomas Osborne og Nikolas Rose (red.). *Foucault and Political Reason. Liberalism, Neo-liberalism and Rationalities of Government*. UCL Press, London.
- Cussins, Charis M 1998. "Ontological choreography: Agency for women patients in an infertility clinic". I: Marc Berg og Annemarie Mol (red.). *Differences in Medicine*. Duke University Press, Durham.
- Désrosières, Alain 1998. *The Politics of Large Numbers. A History of Statistical Reasoning*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Foucault, Michel 1991. "Governmentality". I: Graham Burchell, Colin Gordon og Peter Miller (red.), *The Foucault Effect. Studies in Governmentality*. University of Chicago Press, Chicago. s. 87-118.
- Foucault, Michel 2002. *Forelesninger om regjering og styringskunst*. Cappelen Akademisk, Oslo.
- Haraway, Donna 1989. *Primate Visions: Gender, Race and Nature in the World of Modern Science*. Routledge, New York.
- Gordon, Colin 1980. "Afterword". I: Foucault, Michel and Gordon, Colin. *Power/Knowledge: Selected Interviews & Other Writings 1972-1977*. Pantheon Books, New York. s. 229-259.
- Latour, Bruno 1988. *The Pasteurization of France*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Gordon, Colin 1991. "Governmental rationality: An introduction". I: Burchell, Graham, Gordon, Colin and Miller, Peter, *The Foucault Effect. Studies in Governmentality*. University of Chicago Press, Chicago. s. 1-51.
- Law, John 2000. "Transitivities". I: *Environment and Planning: Society and Space*. Vol. 18. s. 133-148.
- Lie, Einar og Hege Roll-Hansen 2001. *Faktisk talt. Statistikkens historie i Norge*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Martin, Emily 1994. *Flexible Bodies. Tracking Immunity in American Culture from the Days of Polio to the Age of AIDS*. Beacon Press, Boston.
- Miller, Peter 1994. "Accounting and objectivity: The invention of calculating selves and calculable spaces". I: Megill, Allan (ed.). *Rethinking Objectivity*. Duke University Press, Durham. s. 239-265.
- Miller, Peter and Rose, Nikolas 1990. "Governing Economic Life". I: *Economy and Society*. Vol. 19.
- Mol, Annemarie 2002. *The Body Multiple: Ontology in Medical Practice*. Duke

- University Press, Durham.
- Ong, Aihwa 1995. "Making the biopolitical subject: Cambodian immigrants, refugee medicine and cultural citizenship in California". I: *Social Science and Medicine*. Vol. 40, s. 1243-1257.
- Rose, Nikolas 1999. *Powers of Freedom. Reframing Political Thought*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Rose, Nikolas og Peter Miller (1992) "Political power beyond the State: Problematics of government". I: *The British Journal of Sociology*. Vol. 43, s. 173-205.
- Strathern, Marilyn 1996. "Cutting the network". I: *Journal of the Royal Anthropological Institute*. Vol. 2.
- Thorsen, Liv Emma 2003, "Glad i dyr? En diskusjon av dyriske følelser og følende dyr". I: *Tidsskrift for kulturforskning*. Vol. 2, s. 51-64.